

QO'SHMA GAPLAR HAQIDA BA'ZI MULOHAZALAR

Salimov Azizbek Samat o'g'li

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti magistranti

ANNOTATSIYA

G'ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili hamda Umumiy o'rta ta'lim 9-sinf "Ona tili" darsligida qo'shma gaplarning berilishi haqida ba'zi mulohazalar keltiriladi.

Kalit so'zlar: Uyushiq kesim, murakkab lisoniy birlik, kesimlar miqdori, intanatsiya, mazmuniy axborot berish, predikativ birliklar

Qo'shma gap muammosi o'zbek tilida XX asrning 30-yillaridan keyin ma'lum darajada o'rganila boshlandi. Qo'shma gaplar dastlab ikki asosiy turga bo'linib kelingan. V.A. Bogorodskiy ham qo'shma gaplarni ergashgan va bog'langan deb ikkiga ajratish birmuncha sun'iy ekanligi, u tildagi jonli turli-tumanlik, xilma-xillikni o'zida aks ettira olmasligini aytgan.

I.A. Batmanov o'zbek tilidagi qo'shma gaplarni uchga bo'lib tekshiradi: shart ergash gap, o'zgalar gapi, bog'langan qo'shma gaplar.

A.K. Borovkov qo'shma gapning ikki asosiy turi mavjud ekanligini ko'rsatadi. Xuddi shu xildagi fikr A.N. Kononov ishida ham ta'kidlangan.

M. Asqarova qo'shma gaplarni ikki guruhga bo'lib o'rganadi.¹

G'.A.Abdurahmonov esa qo'shma gaplarni uch turga (bog'lovchisiz qo'shma gaplar, bog'langan qo'shma gaplar, ergashgan qo'shma gaplar) bo'lib tekshiradi.²

N.A. Baskakov qo'shma gaplarni uch guruhga bo'lib tekshiradi: bog'langan qo'shmagaplar, (bog'lovchili, bog'lovchisiz), ergashgan qo'shma gaplar (bog'lovchili, bog'lovchisiz) va ko'chirma gaplar ergashgan qo'shma gap.

Tarkibidagi predikativ birliklar o'zaro bog'lovchi yoki bog'lovchi vazifasidagi so'z yordamida emas, balki boshqa vositalar yordamida birikkan Qo'shma gaplar bog'lovchisiz qo'shma gap hisoblanib, bunday qo'shma gaplarda ohang muhim rol o'ynaydi. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar aksar hollarda bog'langan va ergashgan qo'shma gaplar bilan o'xshash, munosabatdoshday ko'rinsada, ular ana shu turdagi gaplarning bog'lovchisiz varianti emas, balki qo'shma gaplarning alohida turi

¹ Asqarova M. Hozirgi zamon o'zbek tilida qo'shma gaplar. -T., 1960. 6-7-betlar.

² Абдурахмонов Ф.А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. АДД. -Т., 1960. -С.6

hisoblanadi: “Saodatxon eshikni ochib yubordi, uyga muzday kuz havosi kirdi” (S.Zunnunova). “Sultonmurod o‘zini chetga olishga tirishdi, xalq to‘lqini uni surib ketdi” (Oybek).

Tarkibidagi predikativ birliklar o‘zaro teng bog‘lovchilar yordamida birikkan (teng aloqali) qo‘shma gaplar bog‘langan qo‘shma gap deyilib, uning tarkibiy qismlari shaklan mustaqil ko‘rinsa-da, mazmunan va tuzilish jihatdan bir butunlikni tashkil etadi. Masalan: “Bahor keldi va gullar ochildi”. “Dilafro‘z chindan ham o‘z gorgan. Ammo o‘ktam kulgusi, quralai ko‘zlarining kibrona boqishi o‘sha-o‘sha edi” (O‘.Hoshimov). Tarkibidagi predikativ birliklar (sodda gaplar) bosh va ergash holatida bo‘lib, ya‘ni bosh va ergash gaplardan tuzilib. ergashtiruvchi bog‘lovchilar, bir qancha fe‘l shakllari, yuklama va ko‘makchilar, nisbiy so‘zlar va tobelanish ohangi yordamida birikib, biri ikkinchisini aniqlash, to‘ldirish kabi vazifalarni bajaradigan qo‘shma gap turi erga sh gan qo‘shma gap yoki ergash gapli qo‘shma gap deyiladi. Masalan: “Bir kuni ko‘chada ketayotsam, Umri bir bosh uzum ko‘tarib kelyapti” (A.Qahhor) gapidagi, “bir kuni ko‘chada ketayotsam” qismi ergash gap bo‘lib, u bosh gapdagi (Umri bir bosh uzum ko‘tarib kelyapti) ishharakatning amalga oshish payti (vaqti)ni aniqlab, uni to‘ldirmoqda, predikatdagi shaklga ko‘ra tobe holatda turibdi. Demak, bosh gap ergashgan qo‘shma gap tarkibidagi hokim komponent, ya‘ni ergash gap tomonidan o‘zi yoki biror bo‘lagi aniqlanadigan, ergash gap tobe bo‘ladigan gapdir. Masalan: “Qaysi kishi ertalab shunday mashq qilsa, u dardga chalinmaydi“ gapi ega ergash gapli qo‘shma gap bo‘lib, undagi “u dardga chalinmaydi” qismi bosh gap hisoblanib, bosh gapning egasi ergash gap orqali izohlanmoqda. Yoki “Shoshish kerak emas, chunki bu yil toshqin xavfi yo‘q” gapida esa “Shoshish kerak emas” bosh gap bo‘lib, ergash gap bosh gapdan anglashilgan harakatning sababini ko‘rsatmoqda. Ergash gapli qo‘shma gap tarkibidagi tobe qism ergash gap hisoblanadi. Ergash gap bosh gapga er-gashib (tobelanib), bu gapni yoki uning biror bo‘lagini qandaydir (payt, o‘rin, sabab, natija va boshqalar) jihatdan aniqlab, belgilab keladi. O‘zbek tiliga doir mavjud darslik va qo‘llanmalarda ergash gaplar (ergash gapli qo‘shma gaplar) mazmun va vazifalariga ko‘ra 14 turga ajratiladi.

Qo‘shma gap sintaktik birlikning eng yuqori shaklidir. Qo‘shma gaplar uchun sodda gaplar qurilish materiali sanaladi. Qo‘shma gaplar mustaqil sodda gaplardan emas, balki mazmun va grammatik jihatdan bir-biriga bog‘liq birliklardan tashkil topadi.

Mazmuni, grammatik tuzilishi hamda intonatsiyaga ko‘ra bir butunlikni tashkil etgan, turli xil grammatik, leksik-grammatik va leksik vositalar yordamida birikkan tuzilmalar qo‘shma gap deyiladi.¹

¹ Gulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. T., 1985. 172-bet.

Demak, qo'shma gap grammatik shakllangan va birdan ortiq axborotni tashish uchun mo'ljallangan nisbiy mustaqil sodda gapning grammatik, semantik, intonatsion va kommunikativ jihatdan yaxlitlangan butunligidir.

Qo'shma gap va uning turlari, qo'shma gaplarning tabiati masalalari rus va yevropa tilshunosliklari qatori o'zbek tilshunosligida ham keng, atroflicha o'rganilgan. Bu sohada, ayniqsa, akademik G'.Abdurahmonov va M.Asqarovalarning xizmatlarini alohida qayd etmoq kerak. Shuningdek, A.G'ulomov, H. G'oziyev, F. Kamolov, A. Azizova, H. Rustamov, E. Azlarov, A. Kononov, E. Grunina, X. Abdurahmonov, A. Nurmonov, N. Mahmudov va boshqa ham o'zbek tilida qo'shma gap sintak-sisini o'rganish va rivojlantirishga munosib hissa qo'shganlar. Keyingi yillarda (o'tgan asrning 90-yillaridan) o'zbek tilshunosligida qo'shma gaplarni, umuman sintaktik hodisalarni yangicha nuqtai nazar bilan sistemaviy-struktur usulda o'rganish boshlandi.

Qo'shma gaplar haqida qanday ta'rif berilganigiga to'xtalib o'tadigan bo'lsak, "Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik" to'ldirilgan 4-nashrida sodda va qo'shma gaplarni ajratishga "Kesimning nechtaligi gaplarni sodda va qo'shma gaplarga ajratishga asos bo'ladi"¹ degan qoida berilgan. Bunda uyushiq kesimlardan farqlash kerak.

"Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik" to'ldirilgan 4-nashrida uyushiq kesimlarga "Kesim uyushib kelganda uni shakllantiruvchi vositalar (zamon, shaxs-son, mayl, tasdiq-inkor shakllari, bog'lama va ko'makchi fe'llar) oxirgi bo'lakka qo'shiladi: Mavzuni yaxshi tushunish uchun, avvalo, darsni diqqat bilan tinglash, berilgan topshiriqlarni bajarish, muntazam takrorlash kerak.

Agar ushbu vositalar har bir kesimga qo'shilsa, bunday gap uyushiq kesimli sodda gap emas, qo'shma gap hisoblanadi: Nutq qudratli kuch: u ishontiradi, undaydi, majbur etadi.²

Bu qoidaga tayanadigan bo'lsak, uyushiq kesimlar bundan mustasno deb ta'rif berilganda maqsadga muvofiq hisoblanib, qo'shma gaplar tarkibidagi sodda kesimlar mazmun va grammatik jihatdan shakllangan gaplar deb berilganda o'rganuvchilarda uyushiq kesim va qo'shma gap yuzasidan tushunmovchiliklar kelib chiqmagan bo'lardi.

Ammo, uyushiq kesimli gaplar haqida R.Sayfullayevaning "Hozirgi o'zbek adabiy tili" kitobida "Semantik yondashuvda bir egali, lekin birdan ortiq kesimli gap ham qo'shma gap sifatida ta'riflanadi. Negaki har bir kesimda shaxs-son, zamon, tasdiq-inkor, modallik (kesimlik) ma'nolari birdan ortiq shakl bilan ifodalanadi. Bu esa

¹ N.M.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sh.Sobirov Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik. T...,2019. 17-bet.

² M.Qodirov, H.Ne'matov, M.Abduraimova, R.Sayfullayeva, B.Menglijev Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik. T...,2019. 110-bet.

semantik nuqtayi nazardan ularning har birida alohida axborot mavjudligidan dalolat beradi”¹ deb aytib o‘tilgan.

Bunda uyushiq bo‘lakli gaplarni mazmun tomoniga tayanib, uyushiq kesimli gaplarni deb alohida mustaqil sodda gaplar sifatida qarash mumkin.

Shuni ham aytish kerakki, bu yondashuv oliy ta‘limda o‘rganuvchilar uchun qiyinchilik tug‘dirmasligi mumkin. Lekin maktab o‘quvchilariga bu tushunarsiz bo‘lishi mumkin. Shuning uchun darslikdagi qoidaga aniqlik kiritilsa maqsadga muvofiq bo‘lardi deb hisoblayman.

Qo‘shma gapni tashkil etuvchi sodda gaplar mazmun va intonatsiyasi jihatidan yaxlitlikni, bir butunlikni tashkil etadi.

Qo‘shma gap tarkibidagi sodda gap alohida olingan sodda gapdan nisbatan mustaqil emasligi bilan ajralib turadi. Avvalo, bu — grammatik va ohang jihatdan nomustaqillik. Qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplar sintaktik jihatdan gap tarzda shakllangan bo‘lsa ham, mazmun jihatdan qo‘shma gap tarkibidagi sodda gaplar o‘zaro bog‘lanadi.

Keyingi yillarda qo‘shma gaplar tarkibidagi sodda gaplarning qurilish qolipiga ko‘ra tasniflash tavsiya etiladi.

Qo‘shma gaplarni tasniflaganda ularning tarkibidagi sintaktik aloqa va munosabatlarni ham hisobga olish lozim bo‘ladi.

Qo‘shma gap ham lisoniy birlik sifatida murakkab tabiatli bo‘lib, bu murakkablik uning lisoniy sathda tutgan o‘rni, tarkibidagi sodda gapning grammatik shakli va bog‘lovchi vositalari hamda mazmuniy munosabatining rang-barangligi bilan belgilanadi. Shuningdek, qo‘shma gap turlarini xilma-xil asoslarda turlicha tasniflash mumkin bo‘ladi. Tasnif asosining aniqligi va izchil amalga oshirilishi masala mohiyatini oydinlashtirishda muhim.

---

¹ R.Sayfullayeva Hozirgi o‘zbek tilida qo‘shma gaplarning substansional talqini. T...-2007. 58-bet.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. Asqarova M. Hozirgi zamon o‘zbek tilida qo‘shma gaplar. –T., 1960
2. Абдурахмонов Ф.А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. АДД. -Т., 1960
3. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. T., 1985.
4. N.M.Mahmudov, A.Nurmonov, A.Sh.Sobirov Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik. T.,2019.
5. M.Qodirov, H.Ne‘matov, M.Abduraimova, R.Sayfullayeva, B.Mengliyev Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining 8-sinfi uchun darslik. T.,2019.
6. R.Sayfullayeva Hozirgi o‘zbek tilida qo‘shma gaplarning substansional talqini. T.,-2007